

Пелипась М.І.

УДК 811.161.2/1'271.12

ПИТАННЯ ПОДОЛАННЯ НЕГАТИВНИХ НАСЛІДКІВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ МІЖМОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ В ОЦІНЦІ М. РИЛЬСЬКОГО

Актуальність даного дослідження зумовлена недостатністю комплексного вивчення наукової діяльності М. Рильського на теренах російсько-української міжмовної інтерференції.

Мета статті – аналіз наукової спадщини М. Рильського та висвітлення його практичних порад щодо різних аспектів нормативних засад і культури української мови.

Об'єктом дослідження є лінгвістична, публіцистична спадщина М. Рильського.

Предметом дослідження є виявлення та оцінка на основі вивчення численних праць, окремих висловлювань та практичної діяльності М. Рильського його конкретного впливу на різні аспекти науки про українську мову.

Тлумачачи зміст поняття «культура мови», необхідно зазначити, що культура мови починається з самоусвідомлення мовної особистості. Вона зароджується там, де носіям національної літературної мови не байдуже, як вони говорять і пишуть, як сприймається їхня мова в різних суспільних середовищах, а також у контексті інших мов. Уважне, дбайливе ставлення до мови кожного народу, виховання взаємоповаги передбачає розширення так званої фонові, лінгвокраїнознавчої інформації, що обов'язково входить у мовне виховання, а отже, і в культуру мови. М. Рильський з цього приводу говорив, що ми можемо дбати про такі морально-етичні категорії, як любов до рідної мови, мовно-національну свідомість, які стають реальністю тільки при активному ставленні до слова, коли існує постійна потреба шліфувати свою мову, вчитися слухати й сприймати слово, володіти ним як засобом вираження думки [9, т. 18, с. 479].

Як людина, що щиро вболіває за долю рідної мови, за збереження та розвиток її питомих, самобутніх особливостей, завдяки яким вона й сприймається як окрема, самостійна серед інших споріднених мов, М. Рильський не міг, природно, оминати своєю увагою численних не тільки в усно-розмовній, а й у літературно-книжній мові явищ українсько-російської міжмовної інтерференції, що виявляються як у прямих запозиченнях, так і в калькуванні. Активно культивованій як царською, так і радянською владою українсько-російський білінгвізм в Україні призвів, як відомо, до значного спотворення сучасного обличчя української мови. Упродовж тривалого часу, під гаслами взаємозбагачення двох слов'янських мов, відбувалося масове насадження лексики, граматичних форм та синтаксичних конструкцій “братньої” російської мови. З обігу, особливо це стосується книжних стилів – наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, поступово витіснялися українські відповідники як нібито розмовні, стилістично марковані, діалектні попри давню традицію їх уживання. М. Рильський у „Відзиві про дисертацію Й. А. Багмута „Принципи перекладу на українську мову творів В. І. Леніна” [9, т. 16, с. 313-316], порівнюючи українські видання творів Леніна 20-х років і те, що готувалося вже в повоєнний час, заперечує проти заміни в новому українському перекладі цілої низки слів як нібито застарілих, вузькодіалектних і т. ін.: рос. „пожалуй” у перекладі 1926 р. подавалося як „либонь”, а в 1950 р. – „мабуть” („А мені от здається, що російському розмовному „пожалуй” більш відповідає українське розмовне „либонь”, ніж українське „мабуть”, яке, до речі, точніше перекладається російським „вероятно”, ніж „пожалуй”. Можна б тут дати ще й „можливо”...”), не погоджується з „надто великою суворістю до окремих, безперечно, живих у мові слів та висловів, як-от – „вивласнення” („отчуждение”), „відокремлення” („обособление”), не розуміє, чому „рішуче відкидає тов. Багмут такі слова, як „простолюд”, „царат”, „ладен”, „торг”, чому „треба замінити такі загальноживані слова, як „тесляр”, „ухналь”, „крейда”, „гембель”, „ринок”, „бавовна”, „цегла”.

Натомість з'явилося багато кальок, стилістичних та граматичних покручів, які міцно вкоренилися у свідомості кількох поколінь. Найбільшого впливу росіян і змін зазнала лексична система української мови, оскільки вона найчутливіша до іншомовних впливів і найменш захищена від них. Граматичну структуру вважають більш стабільною і стійкою щодо впливів та видозмін. Але перенесення в українську мову елементів морфологічної системи іншої мови ще небезпечніше, ніж калькування чужої лексики, адже ці

форми менш помітні, вони набувають статусу своєрідних кліше, стають узвичаєними і „невідворотними”. Граматичні кальки обмежують авторську думку, роблять її чужою і незграбною, схожою на невправний переклад з російської мови, призводять до руйнації структури української мови. Через узвичаєність і непомітність граматичні кальки важко піддаються викориненню. Отже, очищення української мови від чужорідних елементів є нелегким, але дуже актуальним завданням для сучасних дослідників, бо, за влучним висловом О. Забужко, „нація, котра мислить про світ і себе в ньому категоріями позиченої мови..., неминує мислити несамотійно – себто сходить з єдиної, унікальної позиції у всесвіті, приділеної лише їй, знепритомнюється щодо цієї позиції (щодо себе самої)” [3, с. 148]. З цією тезою перегукується застереження Ю. Шереха (Шевельова): при великому бездумному, механічному використанні кальок „мова поступово скоряється чужим для неї законам словотворення, пов'язання слів у реченні і може з часом зовсім утратити свою внутрішню своєрідність” [10, с. 38-39]. Про велику відповідальність письменника за чистоту і правильність мови говорив Б. Антоненко-Давидович. Він указував на те, що досить часто не тільки письменникам, а й науковцям-мовознавцям бракує чуття мови, вміння елементарно розрізнати, що в тому чи іншому тексті є природним, органічним для мови, а що – штучним, скалькованим” [1, с. 190]; „...ми часто забуваємо про ту подвійну відповідальність, яка лежить на письменникові не тільки за його твір, а й за кожне слово в цьому творі. Адже письменник – носій і пропагандист передових ідей своєї доби, які він утілює в художні образи, є водночас певною мірою також учитель, із творів якого вдосконалюють або псують свою мову тисячі читачів. ... Ми можемо почути з уст відомого письменника на прилюдному виступі такі перли, як „треба прийняти якісь міроприємства” або „дякую режисера, артиста і телеглядачів”. За це вчителі української мови ставлять двійку, а нас це не дивує, не вражає, не обурює. Чому?” [1, с. 190].

М. Рильський пише про масовість інтерференції елементів російської мови в структурі української мови і про надзвичайно негативні наслідки цього явища не тільки для культури української мови, а й для культури мислення: „Коли наші мовознавці криком кричать про таке „зісуття мови”, про занецищення її зовсім непотрібними русизмами і т. ін., то це зовсім не причепливість наших фахівців-лінгвістів, а вельми корисний для всіх нагад про давно відому істину: де підупадає культура слова, мусить підупасти й культура думки...чути щодня *до жалю* (к сожалению) замість *на жаль, дякую вас, чи цедійсно так* (замість *чи це справді так*), *все рівно* замість *однаково* чи *байдуже* і бачити виповнені такими зворотами книжки молодих, розумних, талановитих і енергійних письменників боляче” [9, т. 16, с. 190]. Письменник подає, зокрема, результати своїх спостережень над численними випадками скалькованого з російської мови „сміховинного вживання слова в невідповідному реченні” – такі, наприклад, як: „Говорять, пишуть, не дивуючись, читають: „він поїхав на рибалку”. В перекладі на російську мову це означає: „он поехал на рыбака”. Українська мова має чимало відповідників до слів „рыбалка”, „рыбная ловля”, отже, наведене речення повинно б виглядати так: „він поїхав на риболовлю”, ще краще – „він поїхав ловити рибу”, ще краще – так воно й говориться в народі – „він поїхав по рибу...”” [9, т. 16, с. 445-446]. Особливо застерігав він від механічного наслідування синтаксису російської мови, що, на жаль, усе ще лишається дуже поширеним явищем: „Синтакса – душа мови. Про це ніби зовсім забули. Мислять здебільшого в російських синтаксичних схемах, і то ступаючи не в сліди Пушкіна, Толстого, Горького, а в сліди пересічної, знебарвленої, мимоволі похапливої, а тому й не дуже дбайливої ... газетчини!” [9, т. 16, с. 348]; „Синтакса наших письменників збивається раз у раз на просте калькування, механічне відтворення – слово по слову – російських зворотів. Ми глибоко шануємо мову Пушкіна і Толстого..., але ж хіба це дає нам підставу заперечувати, що мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, свій колорит і що секрет того запаху й колориту полягає передовсім у синтаксі, у своєрідному комбінуванні, розкладі, керуванні, погодженні слів. Кинутий щойно докір стосується в першу чергу газетних робітників (досить для того, щоб із цим погодитись, прочитати першу-ліпшу шпальту будь-якої нашої газети), але не минає він, на жаль (або „до жалю” “к сожалению”, як часом таки і говорять, і пишуть), і художнього нашого слова...” [9, т. 16, с. 363]. Письменник, який сам зазнав політичних репресій у часи сталінського режиму, цілком правомірно вбачає причини такої тенденції до масового використання росіянізмів не тільки в бездумному засвоєнні елементів російської мови, а й у побоюваннях мовців, письменників, редакторів, лексикографів, щоб не одержати ярлика „українського буржуазного націоналіста”, плекаючи власне українську, питому мову: „Виникла... тенденція: очищати нашу річ від націоналістичного сміття. Але в що вилилась ця тенденція? У те, що наш літредактор, натикаючись у думці на російське слово „презренный”, так і ставить по-українськи „презренний”, хоч це слово утворене всупереч законам нашого язика (мало б уже бути хоч „презрінний”, чи що!); у те, що родиться такий покруч, як улюблене нашими поетами для дітей слово „ребята” (може, „реб'ята”?), – а ніхто й не помислить собі, як же буде однина від цього слова – „ребя” („реб'я”?) по аналогії з „теля” чи „ребінонок” – аналогічно до російського? Адже і так, і так виходить мовний абсурд. Без усякого вагання пишуть: „Курс історії ВКП(б) написаний *дивною* мовою”, хоча в зворотному перекладі на російську мову виходить, що цей курс написаний „страннымязыком” [9, т. 16, с. 347-348].

Письменник знаходить численні й різноманітні кальки з російської мови не тільки в живій розмовній мові та в оригінальній українськомовній художній літературі, а й навіть у текстах праць науковців-мовознавців: „бачимо випадкову, очевидно, кальку з російської мови – „як би” („какбы”) в розумінні „ніби”, „сказати б” і т. ін.” [9, т. 16, с. 438] – і особливо – в перекладах з російської на українську мову. Не випадково М. Рильський звертався до питання вживання невмотивованих кальок і в статтях, що стосувалися проблем перекладу. Адже найчастіше їх виникнення було спричинене незнанням або занадто бідним знанням перекладачем тієї мови, на яку здійснювався переклад. Безпорадність перекладачів у

відтворенні того чи іншого слова оригіналу змушувала деяких із них не звертатися до багатств народної мови, не заглядати у словники, а йти шляхом механічного калькування потрібного слова. Це, безперечно, призводило до зниження якості перекладаного твору. Адже знання мови, на яку перекладається твір, є так само необхідним, як і знання мови оригіналу [9, т. 13, с. 167]. Усе це, помножене на копітку працю, має принести свої „запашні плоди перекладу”. „Перекладач, як кожний письменник, повинен мати багатий словник, багату лексику” [9, т. 16, с. 323]. Дослідник уважно стежив за розвитком подій у літературно-мовному середовищі. Так, в одній із статей про переклад учений вказує на ще одне джерело з’явлення кальок, які значною мірою завдають шкоди українській мові „...ми повинні пам’ятати про ту не завжди корисну роль, яку відіграють, на жаль, деякі літературні редактори, намагаючись „підігнати” переклад до того, „щоб було, як у автора”. З цим педантизмом, „буквалізмом” редакторів, за яким приховується не цілком виразне розуміння того, що таке художній переклад і що таке пошана до оригіналу і рідної мови, перекладачі наші – кажу про перекладачів творчого типу – борються, але не завжди успішно. Не пам’ятаю, кому належить переклад російського виразу „чайдасахар”, аналогічного доброзичливий щодо трапезуючих старовинній формулі „хлебда соль”, побажанням „чай та цукор”, якого в українському побуті ніколи не було й нема, але подібного роду кальки, безперечно, знижують якість перекладу” [9, т. 16, с. 288- 289; див. також про пропонування явних росіянізмів у новому перекладі творів В. І. Леніна: т. 16, с. 315]. Ще одне цікаве, на наш погляд, зауваження щодо правильності перекладу знаходимо ми у М. Рильського, коли він аналізує переклад одного з оповідань А. Чехова. Ось що він пише: „У тому ж виданні Чехова (йдеться про тритомник вибраних творів А. П. Чехова в українських перекладах. – М. П.), в оповіданні „Спати хочеться”, досвідчений і сумлінний перекладач, покійний А. Хуторян, припустився невиправданої кальки – колискового приспіву „баю-баюшки-баю”, хоч українською мовою жодна мати, жодна нянька так не заспіває, у нас – інший приспів: „люлі-люленьки...” [9, т. 16, с. 288]. (Зауважимо, до речі, що М. Рильський, як це часто трапляється і в сучасній мовній практиці, тут ужив слово „калька” у значенні взагалі невмотивованого й тому невиправданого і ненормативного запозичення, а не в його власному термінологічному значенні, пор.: „Калька... – слово, його окремі значення, звороти, запозичені з інших мов шляхом буквального перекладу (як правило, за частинами). Калькування – процес творення нових слів, словосполучень, фразеологізмів, при якому засвоюється лише значення та принцип організації іншомовної одиниці, що передається засобами (морфемами, словами) даної мови” [5, с. 245]).

Відзначимо ще одну особливість роботи Рильського-критика. Він, указуючи на мовні помилки, недоліки та інші негаразди, ще й підказує можливі шляхи до порятунку, до подолання виниклих труднощів. Так, підбиваючи підсумок зробленого аналізу, учений наголошує: „Відповідь – в абетці чи то пак у Кобзарі: „учіться, брати мої...” і т. ін. Справді-бо, ми зовсім іще не вичерпали тих словесних багатств, які залишили нам попередні покоління, і часом з олівцем у руці хоч би того самого Нечуя-Левицького – річ зовсім непогана і безперечно корисна. І в нього, і в Свидницького, і в Куліша, і в Марка Вовчка, і у Квітки не раз можна натрапити на звороти чи слова, котрих ми шукали, може, годинами і котрі чудесно відповідають нашій думці про якого-небудь Макдональда, що тим стареньким і не снився” [9, т. 16, с. 190].

Отже, особливо різку критику М. Рильського викликали численні, на жаль, випадки порушення норм української мови внаслідок потужної українсько-російської міжмовної інтерференції, численні випадки невмотивованого й ненормативного вживання як у живій розмовній мові, так і в мові різних стилів писемної мови, як в оригінальній, так і в перекладній літературі прямих запозичень і кальок з російської мови.

Джерела та література:

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо : зб. статей / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : Либідь, 1991. – 256 с.
2. Грушка Є. Храми рідного слова (Як Олена Пчілка утверджувала та захищала українську мову) / Є. Грушка // Волинь. – 1993.
3. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса: Вибрана есеїстика 90-х / О. Забужко. – К. : Факт, 2001. – 340 с.
4. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “я” / С. Караванський. – К. : Академія, 2001. – 240 с.
5. Клименко Н. Ф. Калька / Н. Ф. Клименко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 245.
6. Коптілов В. В. Переклади на українську мову / В. В. Клименко // Українська мова : енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 464-465.
7. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Українська культура : монографія / І. Огієнко. – К. : Наша культура і життя, 2002. – 344 с.
8. Одарченко П. Про культуру української мови : зб. статей / П. Одарченко. – К. : Смолоскип, 1997. – 320 с.
9. Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. / М. Рильський. – К. : Наукова думка, 1983 – 1990.
10. Шерех (Шевельов) Ю. Нарис сучасної української літературної мови : монографія / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 405 с.